

FTAMP 16.41.39

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.377>¹Мухитдинов Р.С. ²Мустафаева А.А. ³Дулаева Э.З. ¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан^{2,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан¹E-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com, ²tummana@mail.ru, ³elnara1981dulayeva@mail.ru

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ АППАРАТЫ: ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ («УСУЛ ЫЛМ АТ-ТАБИҒА» ТРАКТАТЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Бұл мақалада Әбу Насыр әл-Фарабидің Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейінгі уақытта аударма мен зерттеу нысанына айнала бастаған трактаттарының бірі «Мақалат әр-рафиға фи усул илм әт-табиға» (қыск. Усул ылм ат-табиға) атты еңбегінің Ақыл бөліміндегі діни сөздер мен сөз тіркестері қарастырылып, олардың араб тілінен қазақ тіліне аудармалары беріліп, теолингвистикалық талдау жасалады. Трактаттың негізгі нысандары ақыл, нәпсі және рух болғанымен, Аристотельден кейінгі Екінші ұстаз үш ұғымға тоқталып, олардың адам денесіндегі ғана емес, сондай-ақ жалпы дүниесіндегі орнын анықтай отырып, діни, оның ішінде Құран және хадистердегі мәтінмен ұштастырып, салааралық талдау жасайды. Трактат мәтіні арқылы автордың діни дүниетанымы, дінге көзқарасын, ұстанған ақидасы мен мазабын анықтауға болады. Мақаланың мақсаты әл-Фарабидің Усул ылм ат-табиға трактатының мәтініндегі діни терминологиялық аппаратқа параллельді түрде тео- және лингвистикалық талдау жүргізу. Зерттеу нысаны ретінде әл-Фарабидің бір ғана еңбегінің бір тарауы және оның діни терминологиялық аппараты алынды. Зерттеу әдістері ретінде талдау, аударма, диахрониялық, синхрониялық, сипаттау, салыстыру, дереккөздерді анықтау, герменевтика, интерпретация қолданылды. Зерттеудің жаңалығы да әл-Фарабидің трактатындағы ақылға қатысты бөліміндегі дінмен байланысы бар мәселелердің діни мәтінге негізделген теолингвистикалық қырларының алғашқы рет қарастырылуы. Көрсетілген мақсатқа жету үшін бірнеше міндет қойылды: түпнұсқа тілі араб тіліндегі мәтін мен қазақ тіліне аударма мәтінді салғастыру; түпнұсқа тіліндегі діни терминдер мен ұғымдарды ажырату; олардың қолданысын діни негіз құрайтын еңбектермен салғастыру; оларға теолингвистикалық талдау жүргізу. Зерттеу нәтижелері ішінде әл-Фарабидің Усул ылм ат-табиға трактатының ақыл бөлімі толығымен қарастырылып, негізгі терминологиялық аппараты ажыратылып, теолингвистикалық талдау жасалып, діни және діни емес мәнмәтінде қолданыс тапқан бірқатар терминологиялық бірліктің дұрыс аудармасы мен түсіндірмесі берілді, сонымен қатар бөлімнің негізгі нысаны ақылдың Екінші ұстаз философиясы мен дүниетанымындағы орны анықталды.

Кілт сөздер: әл-Фараби, араб, трактат, дін, теолингвистика, аударма, интерпретация.

Кіріспе

Ғалымдардың, ақын-жыраулардың еңбектеріне теолингвистикалық талдау жасау ғалымның, ақын-жыраудың ұстанатын дінін, діни дүниетанымын, ақидасын, мазабын айқындауда маңызды саналады. Қазақ халқының ұлы тұлғаларының шығармаларына теолингвистикалық талдау жасау арқылы тек сол тұлғаның ғана емес, сол тұлға өмір сүрген ғасырдағы, ортадағы халықтың діни дүниетанымын да анықтауға мүмкіндік береді. Кейде автордың бір сөйлемі не бір сөзінің өзі оның ұстанған діни бағытын дәлелдеуге кілт болады. Осы мақсатта Қазақ даласынан шыққан ұлы ойшыл, еңбектері бір халықтың не дін өкілдерінің емес, барша адамзаттың ғылыми мұрасына айналған Әбу Насыр әл-Фарабидің де діни дүниетанымын зерттеу мақсатында оның «Мақалат әр-рафиға» еңбегіне

теолингвистикалық талдау жасауды мақсат тұттық. Бұл шығармаға толық мәтінтанулық талдау емес, әл-Фараби қолданған діни мән-мағынасы бар сөздері мен сөзтіркестеріне теолингвистикалық талдау жасаймыз. Жалпы әл-Фарабидің барлық еңбектеріне осындай теолингвистикалық талдаулар жасау арқылы оның діни дүниетанымы туралы толық қанды қорытынды жасауға болады.

Зерттеу материалы мен әдістері

Зерттеу нысаны ретінде әл-Фарабидің бір ғана еңбегінің бір тарауы алынды. Сондықтан зерттеу әдістері ретінде тарауды ғылыми зерттеу әдістері таңдалды. Мысалы, әл-Фарабидің діни көзқарасын, бағытын анықтауда ислам ағымдарының ұстанымдары сай ерекше қолданысқа ие сөздерді анықтау, олардың мағыналарын талдау әдісі қолданылды. Сөздердің, сөз тіркестерінің мағынасын ашуда аударма әдісіне де жүгінілді. Сөздердің діни мәтіндердегі мағынасы мен әл-Фарабидің қолданысындағы мағынасын анықтау үшін диахрониялық, синхрониялық және сипаттау әдістері пайдаланылды. Әл-Фарабидің Құран аяттары мен хадистерге жасаған түсіндірмелерде герменевтика, интерпретация, талдау әдістері негізге алынды. Ғалымдардың пікірлерін анықтауда салыстыру әдісіне жүгінілді. Әл-Фарабидің дәлелге келтірген айғақтарын анықтау үшін исламтану ғылымдарында қолданылатын дереккөздерді анықтау әдісі де қолданылды. Бұл тақырыптың бір қыры бұрын жарияланған зерттеуімізде қамтылған (Мухитдинов, 2021: 92–100). Бұл зерттеуде сол мақалада талданбай қалған тақырыптар, мәселелер қамтылды.

Талқылау

Әбу Насыр әл-Фараби ортағасырлық энциклопедиялық ғалым, сондықтан сол кездегі ғылымның барлық салаларынан хабардар ғана емес, аударып қана қоймай, түсіндірмелерін жасап, зерттеу жүргізгені белгілі. Аталмыш ғылым салаларының ішінде салааралық зерттеулерге, оның ішінде ислам философиясына да назар аударды. Кеңес билігі тұсында назардан тыс қалған дінге тікелей немесе жанама қатысы бар еңбектер мен оларда қолданылған діни лексикалық бірліктерді анықтап, оларды интерпретациялау маңызды. Аристотельден кейінгі Екінші ұстаздың шығармаларында философиялық ұғымдармен қатар, ислам, оның ішінде ислам ақидасының мен фикһының ұғымдары мен терминдері жиі кездеседі. Олардың мағынасын дұрыс түсіну бір жағынан ортағасырлық қолжазбаларды оқып аударуға, екінші жағынан әл-Фарабиді дұрыс түсініп, оның діни дүниетанымын дұрыс тануға септігін тигізеді. Әл-Фараби де логиканың ғана емес, ортағасырлық ислам философиясының өкілі болғандықтан, оның шығармаларын араб тілінен кез келген тілге аударғанда да, талдау жасағанда да, зерттеу нысан ретінде алғанда да, жоғарыда көрсетілген ислам ғылымдарының терминдері мен олардың дефиницияларын білу маңызды. Осыны ескере отырып, бұл мақалада әл-Фарабидің «Мақалат әр-рафиға фи усул илм әт-табиға» (тура ауд. Табиғат ғылымы негіздеріндегі жоғары мақалалар) трактатының мәтініне теолингвистикалық талдау жасауды мақсат тұттық. Нәтижесінде, әл-Фарабидің сөздерін Құран кәрім кітабымен, Мұхаммед пайғамбардың хадистерімен және исламтану ғылымдарындағы ақида, фикһ және басқа да салалары бойынша жазылған еңбектермен салыстыра отырып, мәтінтаулық талдау жүргізілді.

Орта ғасырлардан бері ислам әлеміндегі ғалымдар Мұхаммед пайғамбардың «Әрбір маңызды сөз не іс Алланы еске алусыз басталса, ол (сөз не іс) берекесіз не кесілген» (Ибн Ханбал, 1995: 395) атты хадисіне сүйеніп, шығармаларын Алланың атымен («Бисмилләмен») бастауды дәстүрге айналдырған. Ортағасырларда басталған бұл дәстүр түрі автордың мұсылман дініне қатыстылығын білдіріп, қазір де жалғасын тауып, әсіресе араб әлемі, Иран сияқты елдерінің ресми хаттарында да үнемі пайдаланылып, мұсылман халықтарының дәстүрі мен әдетіне айналған іс десек болады. Әл-Фараби де өзге мұсылман ғалымдары

секілді «Мақалат әр-рафиға» кітабын «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» (Бисмилләһи әр-Рахмани әр-Рахим) тіркесімен бастайды (әл-Фараби, 2022: 3). Трактаттың келесі жолын «وبه نستعين» деп Алладан жәрдем сұрай отырып, Оның (Алланың) әлемдердің Раббысы екенін айта отырып, Оған мадақ айтады. Бұл да араб тілді немесе басқа да тілдерде сөйлейтін мұсылмандардың хадистен алынған әдеби саналады. Өйткені Мұхаммед пайғамбар бір хадисінде әл-Әсуад ибн Сариф деген сахабаға: «Расында, сенің Раббың мадақты жақсы көреді», – деген (әл-Бухари, 1998: 463). Мұсылмандардың Жаратушы Аллаға мақтау-мадақ айту арқылы Одан жәрдем сұрауларына қатысты басқа да хадистер жеткен. Әл-Фараби қарастырылып отырған трактатында ислам мәдениетіне сәйкес, Мұхаммед пайғамбарға, оның отбасы мүшелеріне, барша сахабаларына салауат пен сәлем айтумен сөзін жалғастырады. Бұған негіз Алла тағала Ахзаб сүресінің 56-аятында: «Шын мәнінде, Алла және Оның періштелері Пайғамбарға салауат айтады [Аладан – рақым, періштелерден – жарылқау, дұға]. Уа, иман келтіргендер! Сендер де оған [Пайғамбарға] салауат пен саламаттылық тілеңдер!» деген (Қасиетті Құран, 2015: 505). Осы аяттағы «салауат» сөзі қазақ тілінде «игілік» мағынасын береді (Арабша-қазақша сөздік, 2016: 409). Ал «сәлем» сөзі болса, араб тілінен аударғанда, «бейбітшілік» мағынасында (Арабша-қазақша сөздік, 2016: 343) қолданылады. Алайда бұл екі лексикалық бірлікті теоллингвистикалық тұрғыдан қарастырсақ, «салауат» сөзінің мағынасы айтушыға байланысты анықталады. Жоғарыдағы аяттағы «салауат» сөзін көпшілік ғалым келесідей түсіндіреді: Алла тағаланың Мұхаммед пайғамбарға салауат айтуы «Алланың оған деген мейірімі, рақымшылдығы» деген мағынада; періштелердің салауат айтуы «Періштелердің оған жасаған истиғфарлары (яғни Алладан ол үшін кешірім сұраулары), ал адамдардың Мұхаммед пайғамбарға салауат айтулары болса, адамдардың оған дұға жасауы. «Сәләм» сөзінің негізгі мағыналары «бейбітшілік, амандық, саулық», ал Пайғамбарға сәлем айту болса, «оған бұл дүниеде денсаулығының, дінінің, қабірде денесінің сау болуы және ақыретте де әртүрлі ауырытпалықтардан сау болуын тілеп дұға жасау» деген мағына береді (Ислам, 2024).

Жалпы бұл мәселеге қатысты Ибн әл-Қайим кең көлемді зерттеу жүргізіп, جلاء الأفهام في فضل الصلاة والسلام على خير الأنام (Жәләу әл-әфһам фи фадл әс-салати уәс-сәләм ала хайр әл-әнәм) (әл-Жәузи, 1987) атты еңбегін де жазған. Ары қарай сол ислами дәстүрмен Екінші ұстаз Мұхаммед пайғамбардың отбасы мен барша сахабаларына да салауат пен сәлем арнаған. Осы жерде әл-Фарабидің وصحبه أجمعين (уа сахбиһи әжмағин) тура ауд. барша сахабалары сөзінен ғалымның исламның «әһлу әс-сунна уал-жамаға», яғни сунна бағытын ұстанғанын түсінуге болады. Себебі исламның шиға бағытындағылар сунниттер секілді барша сахабаларды құрмет тұтпайды, өкілдері де Мұхаммед пайғамбарға салауат айтылғанда онымен бірге тек оның отбасы ғана айтылады және сахабаларды қосу негізсіз деп санайды (Ақайд, 2024). Осындай бірнеше тіркеске теоллингвистикалық талдау жасау арқылы тек өмір сүрген қоғамның ғана емес, сонымен қатар автордың да діни бағыты мен дүниетанымын анықтауға болады. Трактатын жалғастыра отырып, әл-Фараби назарын оқырманға ауыстырады да, сөзін اعلم هداك الله (иғләм һәдәкә Аллаһу) «Алла саған һидаятты нәсіп етсін» деп дұға жасап, «мынаны біл!» деп сөзін бастайды. Тіркестегі «һидаят» араб тілінен аударғанда «жол көрсету», «жолға салу» мағыналарын береді (Әл-Муғжам әл-уасит, 1989: 978), ал діни контекстегі мағынасы болса, «Алла тағала барша адамзатқа соңғы дін ретінде таңдаған ислам жолымен жүру», ал қазақ тілді діни мәнмәтінде «һидаят» немесе «тура жол» деп аударылып жүр.

Келесі кезекте діни шығармаларда «Алла» сөзі секілді жиі кездесетін «субхана» және «тағала» екі сөзіне тоқталамыз. Әл-Фараби де замандастары сияқты трактатында аталмыш екі сөзді көп қолданған. «Субхан» сөзі «пәктеу, дәріптеу, мадақтау» сияқты мағыналар береді (Арабша-қазақша сөздік, 2016: 978), ал қазақ тіліне аударылған діни әдебиеттерде, көбінесе «кемшілік атаулыдан пәк» ретінде аударылып жүр. Бұл сөзді «кемшіліксіз» деп те

аударуға да болады. Сөздің діни мағынасын интерпретацияласақ, «Алла тағаланы Оған лайықсыз барлық сипаттардан тазалау, ұзақ ұстау». Бұл жердегі «Алла тағалаға лайықсыз немесе лайықты емес» тіркес тек кемшілік сипаттары ғана емес, барша жаратылыста бар уақытша сипаттарды да білдіреді, яғни туу, пайда болу, жоқ болу, бір мекенде тұру және т.б. жаратылыстардың жаратылыс екендігін айғақтайтын барлық сипаттан Алла тағаланы биік ұстау, бұл сипаттарды да Аллаға лайықты емес деп түсіну және соған сену де жатады. Ал «тағала» лексикалық бірлігіне келсек, сөз «жоғары болу, биік болу, жоғары тұру» мағыналарын береді (Арабша-қазақша сөздік, 2016: 494). Бұл сөз де «субхан» сөзі секілді «Алла тағалағаны басқа жаратылыс атаулыдан жоғары қою» мағынасын береді. Қазақ тілінде «тағала» сөзі «Алла тағала», «Құдай тағала» және «Тәңір тағала» ретінде кеңінен қолданылады да, көбінесе аударылмай, Құдайдың сипаты ретінде параллель жүреді.

Әл-Фарабидің бұл «Мақалат әр-рафиға фи усул илм әт-табиға» еңбегінің негізін ақыл, рух және нәпсі құрайды. Әл-Фарабидің ойынша, ақыл рух пен жанға қарағанда нәзік, қасиетті нұр және оның бастауы, пайда болуы Алланың ең мәртебелі дидарының нұрынан Өзінде ең бастан бар кәміл ақылдан жаратқан. Екінші ұстаз бұл үштікті (ақыл, нәпсі, рух) Алланың адамзат баласының бойына Өзінің құдіреті, ирадасы (қалауымен) және күш-қуатымен салған рухани нәзік жаратылысы ретінде санайды. Әл-Фараби трактатта қолданған құдірет және ирада ұғымдары ислам ақидасы аясында Алланың сипаттары ретінде жиі талданатын ұғымдармен пара-пар. Бұл жерден де оның ислам ақидасы ғылымында жазылған еңбектерге сүйенетіндігін байқаймыз. Одан кейін әл-Фараби осы үштіктің жаратылысына тоқталып, олардың пайда болуының негізі Алланың әмірінен туындайтынын түсіндіреді. «Алланың әмірі» дегенде әл-Фараби Ясин сүресінің «Егер де бір нәрсені (*жаратуды*) қаласа, бар әмірі: «Бол!» деп айту ғана һәм ол бола қалады (*дәл солай бір сөзбен өліні қайта тірілме де алады*)» (Қасиетті Құран, 2015: 531) 82-аятында келген мағынаны меңзеп отыр, яғни Алла бір нәрсені жаратуды қаласа, «пайда бол!», «жаратыл!» деп қана бұйрық береді.

Әл-Фараби ары қарай уахи мен илһәм терминдерін қолданады. Ол Алла тағаладан адамзатқа келіп тұратын нәрселерді (уаридат) Пайғамбарға «уахи», басқа адамдарға (мысалы, әулиелерге) қатыстыны «илһәм» (аян) деп атайды, яғни Алла адамзатқа берілетін хабарларды уахи және илһәм (аян) деп екіге жіктейтін ақида саласының мамандары секілді әл-Фараби де екіге бөліп қарастырады. «Уахи» сөзінің теолингвистикалық талдауы Р.Мұхитдинов зерттеуінде толық жасалған (Мұхитдинов, 2021: 96). Одан кейін осы сөзін растау үшін «Және сол сияқты саған да (*уа, Мұхаммед*) Өз әмірімізден Рухты [*Құранды*] уахи еттік» (Қасиетті Құран, 2015: 590) деген Шура сүресінің 52-аятын дәлелге келтіреді және сүннеттің де уахи саналатындығына «Һәм ол [*Мұхаммед пайғамбар*] желіктен сөйлемейді. Ол [*Құран*] – тек (*Пайғамбарға*) түсірілген уахи ғана» (Қасиетті Құран, 2015: 641) деген Нәжім сүресінің 3-4 аяттарын дәлелге келтіреді. Ол аятта Мұхаммед пайғамбардың тек өз әуейінен сөйлемейтіні, оның тек өзіне уахи етілгендерді ғана жеткізетіні айтылған. Жалпы теолингвистикада (әсіресе ислами бағытта жазылған мәнмәтінде) да, исламтану ғылымдарының барлық саласында да кез келген мәселені талқылау барысында Құраннан, Мұхаммед пайғамбардың хадистерінен дәлел келтіру, Құран мен сүннет негізінде тұжырым жасау қалыптасқан дәстүр. Әл-Фараби де осы дәстүрмен өзінің пікірлерін Құран аяттарымен, Мұхаммед пайғамбардың хадистерімен қуаттап отырған. Бұл ислам философиясы мен оның өкілдерінің Батыс философиясы мен оның өкілдерінен айырмашылығы мен артықшылығы. Әл-Фараби одан кейін ақылдың жаратылысына кеңінен тоқталып, оны (ақыл) илһәми нұр деп санап, сосын хайуани рухқа осы раббани ирададан (тура ауд. Құдайы қалау) мен құдіреттен берілетіндігін айтады.

Әл-Фараби трактатында Алланың ғылым, мағрифат (білім, тану), құдірет, ираданы жүрекке орналастырғандығын жазады да, адамның жүрегі мен ақылдың нұры арқылы Алланың сырымен барша денеге тарайтынын түсіндіреді. Егер әл-Фарабидің ойын

топшылайтын болсақ, ақылдың да, білімнің де, ираданың (қалаудың) да орналасқан жері жүрек екенін аңғарамыз. Жалпы алғанда, ислам ғалымдарының арасында, әсіресе тәпсір ғалымдардың арасында ақылдың орнына, атап айтқанда адамның миы және жүрегіне байланысты екі түрлі пікір қалыптасқан. Адам ақылымен ойланатыны белгілі, ал «оның денедегі орны қайда?» деген сұрақ ерте заманнан бері талас тудыруда. Көпшілік философтар ақылдың орны ми десе, тәпсірші ғалымдардың көпшілігі ақылдың орны жүрек деген пікірді ұстанады. Ақыл мен оның физикалық орналасуы келешекте жеке ғылыми зерттеудің тақырыбы деуге болады. Екінші Аристотель саналатын әл-Фарабидің де мұрасында көпшілік мұсылман ғалымдарын «ақылдың денедегі орны» деген пікірді қолдайтындығын байқаймыз. Бұл тақырыпқа әл-Фарабидің сөзін талдау барысында алда тағы тоқталамыз. Оның пайымдауынша, Алла илһами ақылдың нұры арқылы ариф (білушіге, танушыға) Өзінің сипаттарын танытады. Бұл пікірін қуаттау үшін қудси хадисте келген « ما وسعني سمائي ولا أرضي «ووسعني قلب عبدي المؤمن» (Мен аспаным да, жеріме де сыймаймын, Мен мүміннің жүрегіне сыямын) мәтінді дәлелге келтіреді. Хадисті көпшілік ғалым әлсіз (дағиф) деп санағанымен, имам әл-Ғазали «Ихия улум әд-дин» кітабында келтірген (әл-Ғазали, 1998: 15). Әл-Фараби осы хадиске «Менің (Алла тағала) ғылымым, құдіретім, ирадам сыяды» деп шарх (түсіндірме) жасайды. Ғалым бұл хадисті дағиф санап, дәлелге жарамайды деп уәж айтушылардың табылатындығын білгендей, ұстанымын Зумәр сүресінің 22-аяты «Әлде Алла кеудесін Исламға ашқан әрі Раббысының нұрына ілескен жан ба [сол кәпірмен тең бола ма]? Алланың зікіріне [Құранға] жүректері қатайғандар үшін неткен қасірет?! Солар анық адасуда» (Қасиетті Құран, 2015: 96) және Мұхаммед пайғамбардың « التَّوْرُ إِذَا دَخَلَ الْقَلْبَ «أَنْشَرَحَ وَإِنْ فَتَحَ» (Егер нұр жүрекке кіретін болса, ашылады және кеңейеді) (әл-Кәләбази, 1999: 99) деген тағы бір хадисімен қуаттай түседі. Осы жерде Мәшһүр Жүсіп пен Абайдың арасында болған танымал сұхбаттағы Абайдың сынап қойған сұрағына Мәшһүрдің «Абайдың Құдайы қайда екенін білмеймін, Менің Құдайым жүрегімде» деген сөзінің негізі осы хадис болар деген ой айтуға болады.

Одан кейін әл-Фараби адамға ғылымды, құдіретті, ираданы (қалауды) аян ететін ақылдың нұры мүміннің жүрегіне салған Алланың нұры екендігін жеткізіп, оны адамға ескерту үшін Алла тағаланың «Алла – көктер мен жердің Нұры [Нұрландырушысы]! Оның нұрының мысалы: ішінде шырағы бар (қабырғадағы) ойықтай, шырақ шынының ішінде, ал шыны дүр жұлдыздай. Ол [шырақ] шығыста да, батыста да емес, бір құт-берекелі зәйтүн ағашынан (майымен) тұтанады. Оның майы, тіпті от тимесе де, жарық беруге дайын. Нұр үстіне нұр! Алла қалағанын [қалаған пендесін] Өз нұрына бастайды. Алла адамдарға мысалдар келтіреді. Әрі Алла – әрбір нәрсені Білуші» (Қасиетті Құран, 2015: 414) деген Нұр сүресінің 35-аятын түсіргендігін айтады. Осыдан кейін әл-Фараби осы сөйлемнің интерпретациясына көшеді. Бұл интерпретацияға сәйкес, аяттағы «Оның нұрының мысалы» дегеніміз «мүміннің жүрегі» және ол мүмін – Пайғамбар. Ал «ойықты» (мишкәт) – оның (Мұхаммед пайғамбардың) кеудесі деп түсіндіріп, «Шырақ» (мисбах) болса, оның кеудесіндегі ақылдың нұры, ал «шыны» (араб тілінде зужажа) – мүміннің жүрегі. Мүміннің жүрегін «Шыны дүр жұлдыздай» деп жұлдызға теңейді. Әл-Фарабидің пікірінше, ақылдың нұры, ғылым, мағрифат пайда болғанда осылардың барлығы жарық беруге дайын тұрады. Сонымен қатар ол «бір құт-берекелі зәйтүн ағашынан (майымен) тұтанады. Оның майы, тіпті от тимесе де, жарық беруге дайын» болады. Әл-Фараби осы аяттағы зәйтүн ағашын «Алла тағаланың мүмін құлдың жүрегіне еккен ғылым мен мағрифаттың ағашы» деп анықтама беріп, мұнда Алланың хикметі бар деп санайды. Осы хикмет оның «шығысқа да, батысқа да иілмей тура болуын қамтамасыз етеді». Әл-Фараби ғылым мен мағрифаттың нұрын ақылдың нұры Алланың әмірінен (жоғарыда талданған) алады деп санайды да, сондықтан оның материалы (араб тілінде мәддасы) шамға тамызық болатын май секілді деген. Одан кейін Екінші ұстаз: «Сонда нұрдың үстіне өзі секілді нұр түседі және бұл Алла тағаланың «Нұр

үстіне нұр! Алла қалағанын [қалаған пендесін] Өз нұрына бөлейді. Алла адамдарға мысалдар келтіреді. Әрі Алла – әрбір нәрсені Білуші» деген сөзінің мәнісі болады. Бұл ақылдың сипаттары және оның Алла тағаланың жоғары хикметімен ағып отыратын керемет нұрлары», – дейді (әл-Фараби, 2022: 5). Әл-Фараби ойын жалғап: «Бұл да Алла тағаланың ақылды жаратқанда оған: «*أَنْ الْعَقْلَ حِينَ خَلَقَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ وَأَدْبِرْ فَأَدْبَرَ فَقَالَ وَعِزَّتِي وَجَلَالِي لَا أُرْكَبُكَ إِلَّا فِي أَحَبِّ*» (Ақылды жаратқанда Алла тағала оған: «Кел!») – деді, ол келді. «Кет!» – деді, ол кетті. Сонда Өзімнің үстемдігіммен, ұлықтығыммен қасам ішемін! Сені (яғни ақылды) Өзіме ең сүйікті жаратқаным саламын» деді. Ол Пайғамбардың ақылы еді» деп айтуына дәлел болады», – дейді (әл-Фараби, 2022: 5). Әл-Фарабидің бұл сөздерінің негізі хадисте келгенімен, мағынасы жағынан сәл айырмашылық бар. Сондықтан да оны хадис деп атамаса керек. Ал хадистің мәтінінде бұл «*لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ الْعَقْلَ، قَالَ لَهُ: أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ، ثُمَّ قَالَ: «لَهُ: أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ، وَقَالَ: مَا خَلَقْتُ خَلْقًا هُوَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْكَ إِلَيَّ بِكَ أَغْبَدُ، وَبِكَ أَعْرِفُ، وَبِكَ أَخَذُ، وَبِكَ أُعْطِي*» (Алла азда уажәллә ақылды жаратқанда оған: «Кел!») – деді, ол келді. «Кет!» – деді, ол кетті. Сонда Алла: «Маған сенен сүйіктірек нәрсе жаратпадым. Сенімен Маған құлшылық жасалады, сенімен Мені таниды. Сенімен аламын. Сенімен беремін) деп келген. Көпшілік мухаддис ғалымдар бұл хадисті де дағиф санаған. Хадисті имам әт-Табарани өзінің «әл-Муғжам әл-әусат» кітабында (әт-Табарани, 1993: 190) және имам әл-Байһақи «Шуғаб әл-иман» кітабында риуаят еткен (әл-Байһақи, 2003: 348). Әл-Фараби жоғарыда айтылған «Ақылдың орны жүрек» деушілерге осы хадисте де дәлел бар деген. Ғалымның бұл пікірді қолдайтындығына келесі сөзі дәлел болады. Ол осы пікірді айтқаннан кейін сөзін: «*وإن زعم زاعم أنه في الدماغ أو سائر البدن فتلك أنواره التي تخرج أولا من القلب بما أَرَادَهُ اللَّهُ تَعَالَى مِنَ الْإِلْهَامِ ثُمَّ تَعُودُ إِلَيْهِ كَمَا يَخْرُجُ الْإِنْسَانُ مِنَ بَيْتِهِ الَّذِي هُوَ مَسْكَنُهُ ثُمَّ يَعُودُ إِلَيْهِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِغَيْبِهِ وَأَحْكَمُ*» (Тіпті ақылды мида не барлық денеде деп ойлаушы ойлайтын (болжаушылар болжайтын) болса да (яғни ақыл жүректе). Өйткені ол әуелі Алла тағаланың илһамнан (аяннан) қалағанын алып, жүректен шығатын нұрлар. Сосын ол адамның тұратын үйіне қайтқанындай соған (яғни жүрекке) қайтады. Алла Өз ғайыбындағыны (әл-Фараби бұл жерде біздің әлемнен тыс жаратылыстарды, ғайып әлемін меңзеп отыр) жақсы біледі және «Ең Дана» деп жалғастырады. Мына сөйлем арқылы әл-Фарабидің өз сөзін түпнұсқада жазып, талдауды қаладық. Себебі оның осы сөздерінен оның бірнеше ойын анықтауға болады. Бірінші, әл-Фараби «ойлаушы ойласа да» деген мағынаны араб тіліндегі «*زعم*» етістігімен берген. Бұл етістік «ойлау» деген мағынаны бергенімен әлсіз пікірге, әлсіз ойға, жалғанға, күмәнді нәрселерге қатысты қолданылады (Әл-Муғжам әл-әусат, 1998: 394). Сондықтан оны қазақ тіліне «жорамалдау», «шамалау», «долбарлау» деп аударған дұрыс. Діни еңбектерде бір мәселеге қатысты бірнеше пікір келгенде әлсіз, күмәнді пікірге осы «*زعم*» етістігі қолданылады. Бұл да әл-Фарабидің ислам діні ғылымдарындағы ғалымдардың қолданған әдісін қолданғандығын көрсетеді. Әл-Фарабидің пікірінше, «ақылдың орны ми» деген пікір – әлсіз пікір. Осы бір сөзге талдау жасау арқылы да әл-Фарабидің бұл мәселеге қатысты көзқарасын анықтауға болатындығын осы жерде көз жеткіздік дей аламыз. Бұл да оның шығармаларына теолингвистикалық талдау жасаудың маңыздылығын көрсетеді. Сосын діни еңбектерде қарсы тараптың пікірін келтіріп, оның әлсіз тұстарын, өз пікірінің күшті тұстарын баяндағаннан кейін қарсы пікірдегілерге құрмет көрсетіп «Ең дұрысын Алла білуші» деп аяқтайтын әдіс бар. Әл-Фараби де тура осы әдіспен «Ақыл мида» деушілердің пікірін құрметтеп, «Алла Өз ғайыбындағыны жақсы біледі және Ең Дана» деп сөзін аяқтайды.

Зерттеу нәтижелері

Әл-Фараби «Мақалат әр-рафиға фи усул илм әт-табиға» (Табиғат ғылымы негіздеріндегі жоғары мақалалар) атты еңбегіндегі «Ақыл» туралы мақаласында ақылдың жаратылысы туралы өз зерттеулерін Құранның аяқтарына тәпсір жасау (түсіндіру), Мұхаммед пайғамбардың хадистеріне шарх (түсіндірме) жасау арқылы, соларды негізге ала

отырып жүргізеді. Оның сөйлемдерінен, сөз саптауларынан, қолданған сөздерінен келесідей діни көзқарастарын анықтай алдық. Олар:

1. Әл-Фараби өзін Құран мен Мұхаммед пайғамбардың хадистерін басшылыққа толық алатын мұсылман ретінде танытады.

2. Әл-Фарабидің сөзін бисмилләмен, Пайғамбарға салауат айтумен бастағанан кейін, сахабалардың барлығын салауаттар мен сәлем айтуы негізі айғақ болмаса да, оның исламның сүнниттік бағытын ұстанатындығын көрсетеді.

3. Хадистердің сахих-дағифтығын (дұрыс, әлсіз) ескере отырып, оларды дәлел ретінде пайдаланғандығы хадис ғылымынан, хадистің түрлерінен, олардың дәлелге жарау-жарамауынан хабардар болғандығын байқатады.

4. «Ақылдың орны жүрек пе, ми ма?» деген мәселеде көпшілік философ ғалымдар секілді емес, көпшілік мұсылман ғалымдары секілді «Ақылдың орны жүрек» деген пікірді ұстануы оның кәлам, тәпсір ғалымдарының да пікірлерін қуаттайтын тұстары бар екендігін айғақтайды.

5. Әл-Фарабидің ислам ғылымдары бойынша жазылған ғылыми еңбектерде қолданылатын терминдерді, кейбір тілдік айналымдарды қолдануы оның ислам ғалымдарының дәстүрін де басшылыққа алатындығын көрсетеді.

Қорытынды

Әл-Фарабидің ақидасын, мәзһабын, жалпы діни ұстанымдарын анықтау үшін оның барлық еңбектеріне кешенді зерттеулердің ішінде арнайы теолингвистикалық талдау жүргізу маңызды. Оймызды қорыта келе, әл-Фарабидің және басқа да қазақ даласынан шыққан ойшылдарының еңбектеріне, шығармаларына теолингвистикалық талдау жасау арқылы олардың діни ұстанымдарын, ақидаларын, мәзһабтарын анықтауға болатындығын және мұндай зерттеулердің маңызды екендігін тұжырымдаймыз. Зерттеу нысанына айналған Мақалат әр-рафиға фи усул илм әт-табиға трактаттың Ақыл бөлімінің негізінде қолданылған терминологиялық сөздер мен сөз тіркестеріне тоқталып, ортағасырлық ғалымның басқа да замандас ғалымдар секілді Құран мен Мұхаммед пайғамбардың хадистеріне негізделіп, олардың мәтіндерімен ұштастыра зерттеу жүргізгенін анықтадық. Сонымен қатар, ортағасырлық ислам философиясы мен жалпы философияны толғандыратын мәселелердің бірі ақылдың адам ағзасындағы орнына қатысты әл-Фараби оның (ақылды) миға емес, жүрекке орныққандығын алға тартады.

Әдебиеттер:

- Ақайд. [Электронды ресурс]. URL: <https://aqaed.net/faq/4319/> (Қараған күн: 06.08.2024).
Арабша-қазақша сөздік / Түзушілер: Ы.Палтөре, Ж.Жүсіпбеков, Р.Мухитдинов, Қ.Қыдырбаев т.б. Алматы: «Нұр-Мүбарак» баспасы, 2016. 918 б.
Ахмад ибн Ханбал. Муснад. Каир: Дәр әл-хадис, 1995. 8 т. 546 б.
Әбу Бәкір әл-Кәләбази. Бәхр әл-фәуәид (Мағани әл-ахбар). Бейрут: Дәр әл-кутуб әл-илмия, 1999.
Әбу Насыр әл-Фараби. Усул Ыилм ат-Табиға (Табиғат ғылымының негіздері) / Қазақ тіліне ауд.: Ы.М. Палтөре, орыс тіліне ауд.: А.А. Мустафаева. Алматы: «Асыл кітап» Баспа үйі, 2022. 102 бет.
Әбу Хамид әл-Ғазали. Ихия улум әд-дин. Бейрут: Дәр әл-мағрифат, 2018. 3 т.
Әл-Муғжам әл-уасит. Стамбұл: Дәр әд-дуғуа, 1989. 1067 б.
Ибн Қайим әл-Жәузи. Жәләу әл-әфһам фи фадл әс-салати уәс-сәләм ала хайр әл-әнәм. Кувейт: Дәр әл-уруба, 1987 б.
Имам Әбу Бәкір әл-Байһақи. Шуғаб әл-иман. Һинд: Мәктәбәту әр-рушд, 2003. 6 т.

Ислам. [Электронды ресурс]. URL: <https://islamqa.info/ar/answers> (қараған күн: 06.08.2024).

Қасиетті Құран және Қазақ тіліндегі мағыналық аудармасы / Ауд.: С.З. Ибадуллаев. Алматы: 2015. 744 б.

Мухаммад ибн Исмағил әл-Бухари. Әл-Әдәб әл-муфрид. Әр-Рияд: Мәктәбату әл-мағариф, 1998. 460 б.

Мухитдинов Р.С. Әл-Фарабидің «Усул ылым ат-табия» трактатына теолингвистикалық талдау (еңбектегі «ақыл» бөлімі негізінде) // Әл-Фараби университеті. Шығыстану сериясы. 2021. № 3 (98). Б. 92-100.

Сулейман ибн Ахмад әт-Табарани. Әл-Муғжам әл-әусат. Каир: Дәр әл-харамайн, 1993. 7 т.

References:

Abu Bakr al-Kalabazi. Bahr al-Fawaid (Maghāni al-Akbar). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah, 1999.

Abu Hamid al-Ghazali. Ihya Ulum ad-Din. Beirut: Dar al-Ma'arifa, 2018. 3 vol.

Abu Nasr al-Farabi. Usul Ilm at-Tabi'a (Fundamentals of Natural Science) / Translated into Kazakh by: Y.M. Paltore, into Russian by: A.A. Mustafayeva. Almaty: "Asyl Kitap" Publishing House, 2022. 102 p.

Ahmad ibn Hanbal. Musnad. Cairo: Dar al-Hadis, 1995. 8 vol. 546 p.

Al-Mujam al-Wasit. Istanbul: Dar ad-Du'a, 1989. 1067 p.

Aqid. [Electronic Resource]. URL: <https://aqaed.net/faq/4319/> (accessed: 06.08.2024).

Arabic-Kazakh Dictionary / Compilers: Y. Paltore, J. Jusipbekov, R. Mukhitdinov, Q. Qıdırbaev, et al. Almaty: "Nur-Mubarak" Publishing House, 2016. 918 p.

Ibn Qayyim al-Jawzi. Jala al-Afham fi Fadl as-Salati wa as-Salam ala Khayr al-Anam. Kuwait: Dar al-Uruaba, 1987.

Imam Abu Bakr al-Bayhaqi. Shu'ab al-Iman. Hind: Maktabat ar-Rushd, 2003. 6 vol.

Islam. [Electronic Resource]. URL: <https://islamqa.info/ar/answers> (accessed: 06.08.2024).

Muhammad ibn Ismail al-Bukhari. Al-Adab al-Mufrid. Riyadh: Maktabat al-Ma'arif, 1998. 460 p.

Mukhitdinov R.S. Al-Farabi's "Usul 'ilm at-tabi'a" Treatise: A Theolinguistic Analysis (Based on the "Intellect" Section) // Al-Farabi University. Oriental Studies Series. 2021. No. 3 (98). P. 92–100.

Sulaiman ibn Ahmad at-Tabarani. Al-Mujam al-Awsat. Cairo: Dar al-Haramain, 1993. 7 vol.

The Holy Quran and Its Meaningful Translation into Kazakh / Translated by: S.Z. Ibadullaev. Almaty: 2015. 744 p.

¹Мухитдинов Р.С. ²Мустафаева А.А. ³Дулаева Э.З.

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

^{2,3}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

¹E-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com, ²rummana@mail.ru, ³elnara1981dulayeva@mail.ru

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АППАРАТ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ: ТЕОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ (НА ОСНОВЕ ТРАКТАТА «УСУЛ ИЛМ АТ-ТАБИЯ»)

Аннотация. В данной статье рассматривается один из трактатов Абу Насра аль-Фараби «Макалат ар-рафига фи усул илм ат-табия» (крат. Усул илм ат-табия), который стал объектом перевода и исследования только после обретения Казахстаном независимости. В исследовании приведены религиозные слова и словосочетания в разделе «Разум» настоящего

трактата, их перевод с исходного – арабского на казахский язык, а также теолингвистический анализ. Составляющими трактата являются разум, душа и дух, на которые Второй Учитель акцентирует внимание, определяя их место не только в теле человека, но и в его окружении в целом, сочетая их с религиозными текстами, включая Коран и хадисы, и проводит междисциплинарный анализ. Изучение текста трактата позволит определить религиозное мировоззрение автора, отношение к религии, отнесенность к какому-либо вероисповеданию. Цель статьи заключается в проведении тео- и лингвистического анализа в комплексе религиозному терминологическому аппарату в тексте трактата аль-Фараби «Усул илм ат-табиа». Объектом исследования является одна глава трактата аль-Фараби и ее религиозный терминологический аппарат. Методы исследования – анализ, переводческий, диахронный, синхронный, описание, сравнение, источниковедческий, герменевтика, интерпретация. Новизна исследования определяется с изучением теолингвистических аспектов главы трактата. Для достижения цели были поставлены следующие задачи: сравнить и сопоставить исходный текст на арабском и переведенный текст на казахский язык; определить религиозные термины и понятия в исходном тексте; сравнить их использование с ключевыми исламскими трудами – Кораном и хадисами; провести их теолингвистический анализ. В результате исследования был полностью рассмотрен раздел, посвященный разуму трактата аль-Фараби «Усул илм ат-табиа», выделен основной терминологический аппарат, проведен теолингвистический анализ, выполнены перевод и интерпретация ряда терминологических единиц, используемых в религиозном и нерелигиозном контексте, а также определено место разума в наследии Второго учителя и его мировоззрения.

Ключевые слова: аль-Фараби, арабский язык, трактат, религия, теолингвистика, перевод, интерпретация.

¹Mukhitdinov R.S. ²Mustafayeva A.A. ³Dulayeva E.Z.

¹Egyptian University of Islamic culture Nur Mubarak, Almaty, Kazakhstan

^{2,3}al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

¹E-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com, ²rummana@mail.ru, ³elnara1981dulayeva@mail.ru

**TERMINOLOGICAL APPARATUS OF ABU NASR AL-FARABI:
THEOLINGUISTIC ANALYSIS (BASED ON THE TREATISE
'USUL ILM AT-TABIYAH')**

Abstract. This article examines one of Abu Nasr al-Farabi's treatises, 'Maqalat ar-Rafīqa fi Usul 'Ilm at-Tabī'a' (commonly referred to as Usul 'Ilm at-Tabī'a), which has been the focus of translation and research only since Kazakhstan gained independence. The study presents an analysis of religious terminology in the 'Aql (mind)' section of this treatise, including its translation from the source language Arabic into Kazakh and a theolinguistic analysis. The treatise discusses key components such as aql, nafs, and rukh, emphasizing their roles not only in the human body but also in the broader context of the environment. Al-Farabi integrates these concepts with religious texts, including the Quran and Hadith, and conducts an interdisciplinary analysis. This examination aims to elucidate the author's religious worldview, his stance towards religion, and his affiliation with a particular faith. The purpose of the article is to perform a theo- and linguistic analysis of the religious terminology in al-Farabi's Usul 'Ilm at-Tabī'a. The object of the study is one chapter of al-Farabi's treatise and its religious terminology. The methods of the study are analysis, translation, diachronic, synchronic, description, comparison, source study, hermeneutics, interpretation. The novelty of the study is determined by the study of the theolinguistic aspects of the chapter of the treatise. The study undertakes the following tasks: comparing the original Arabic text with its Kazakh translation; defining religious terms and concepts in the original text; comparing their use

with key Islamic texts such as the Quran and Hadith; and conducting a theolinguistic analysis. The study reveals a comprehensive review of the section on mind in al-Farabi's treatise, identifies key terminology, performs a theolinguistic analysis, translates and interprets several terminological units used in both religious and non-religious contexts, and determines the place of aql in the legacy of the Second Teacher and his worldview.

Keywords: al-Farabi, Arabic language, treatise, religion, theolinguistics, translation, interpretation.

Авторлар туралы ақпарат:

Мухитдинов Рашид Сражович Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің доценті м.а., Алматы, Қазақстан.

Мустафаева Анар Абдикадиевна Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы, Қазақстан.

Дулаева Эльнара Зильпикаровна Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Мухитдинов Рашид Сражович и.о. доцента Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

Мустафаева Анар Абдикадиевна доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Дулаева Эльнара Зильпикаровна старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Mukhitdinov Rashid Srazhovich Acting Associate Professor, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

Mustafayeva Anar Abdikadievna Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Dulayeva Elnara Zilpikarovna Senior Lecturer, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan